

بازشناسی مفاهیم گیاهان در باغ ایرانی

سمیه هاتفی شجاع

دانشجوی کارشناسی ارشد معماری- دانشگاه آزاد اسلامی - واحد علوم و تحقیقات ، تهران-ایران

somayeh.hatefishogae@srbiau.ac.ir

چکیده

قرآن کریم بهشت را در جهان آخرت توصیف نموده است و معماران مسلمان با الگوگرفتن از این مفهوم باغهایی در زمین ساختند که تمثیلی از بهشت برین است. گیاهان در باغ ایرانی از نظر کاشت، زیبایی و سودمندی بسیار مورد توجه هستند و با اهداف متفاوتی از جمله سایه‌اندازی و زیبایی نقش به‌سزایی در محیط دارند و به‌طور کلی به دو دسته درختان و گلها تقسیم بندی می‌شوند. توجه به مفاهیم عناصر گیاهی موجود در باغ ایرانی به منظور ارتقاء سطح دانسته‌ها و طراحان منظر ضرورت دارد. با توجه به توصیفات بهشت قرآنی، در این نوشته سعی می‌شود به بررسی و بازخوانی مفاهیم گیاهان موجود در باغ ایرانی از دو دیدگاه مفهومی و زیبا شناختی با استناد بر قرآن کریم پرداخته شود که با استفاده از روش توصیفی تحلیلی و مطالعه کتابخانه‌ای صورت می‌گیرد. در این مقاله به بررسی مفاهیم گیاهان در باغ ایرانی از دیدگاه قرآن پرداخته شد و در انتها به مصداق آنها اشاره می‌شود.

کلیدواژه: باغ، باغ ایرانی، عناصر باغ، گیاهان

مقدمه

قرآن کریم که خود آیاتی از جلوه‌های جمال خداوند است با تکیه بر تصاویری که انسان از سرسبزی و خرمی طبیعت دارد، بهشت را در جهان آخرت توصیف نموده است و پس از اسلام معماران مسلمان با عنایت به این توصیف‌ها، باغ‌هایی را در این جهان فناپذیر ساخته‌اند که به راستی تمثیلی از بهشت است که در قرآن توصیف شده است (هنر فر، 1354، 79) (انصاری، 1386، 40). با توجه به توصیفات بهشت قرآنی، در این نوشته سعی می‌شود به بازخوانی مفاهیم گیاهان موجود در باغ-ایرانی از دودیدگاه مفهومی و زیبا شناختی با استناد بر قرآن کریم پرداخته شود که با استفاده از روش توصیفی تحلیلی و مطالعه کتابخانه‌ای صورت می‌گیرد. توجه به مفاهیم عناصر گیاهی موجود در باغ‌ایرانی به منظور ارتقاء سطح دانسته‌ها و طراحان منظر ضرورت دارد.

پیشینه عناصر باغ

باغ اسلامی از آغاز تا حال دارای عناصری مشترک بوده که با وجود گذشت سالیان، ارزش گذشته خود را در باغ حفظ کرده‌اند. درخت و آب عناصر طبیعی هستند که در این باغ‌ها همواره نقش اصلی را بازی کرده‌اند. این دو عنصر در توصیفی که قرآن درباره بهشت دارد نیز نقشی موثر و فراگیر دارند. از اینرو با بررسی اهمیت درخت و آب در فرهنگ‌های مربوط با محل پیدایش اسلام و اشاراتی که در کتب آسمانی پیشین از قرآن آمده می‌توان به درک پیشینه این عناصر، خارج از فضای اسلام توفیق یافت (پور جعفر و وثیق، 1387، 24).

گیاهان در باغ ایرانی گذشته از جنس و گونه، از نظر محل قرار گیری، طرح کاشت، زیبایی و سودمندی بسیار قابل ملاحظه هستند و حتی در حفاظت باغ در مقابل عوامل طبیعی مخرب نقش مهمی را ایفا می‌کند. گیاهان در باغ‌های ایرانی با اهداف متفاوتی از جمله سایه اندازی، محصول دهی و تزئین باغ به کار می‌روند و از آنجا که سود مندی یکی از اصلی ترین ویژگی های باغ سازی ایرانی است، بیشترین حجم گیاهان باغ را درختان میوه و پس از آن درختان سایه افکن تشکیل می‌داده‌اند، به همین نسبت گیاهان تزئینی به میزان کمتری در باغ به چشم می‌آید (بهرام، 81، 1384) جایگاه گیاهان در باغ در فصول مختلف متفاوت است، به طوری که در بهار شکوفه، گل، عطر و بو، طراوت و شادابی، در تابستان سایه، گل، میوه، آب روان، هوای مصفا و فضای استراحت، در پاییز: هنگامه و غوغایی از میوه های الوان، رنگ‌های پویا ورقص برگ‌ها، در زمستان: هندسه عیان و سرافرازی درختان همیشه سبز در آغوش شاخه‌های خزان زده عریان، را به تصویر می‌کشد. (کلاستن، 67، 1387) گیاهان به طور کلی به دو دسته درختان و گلها تقسیم بندی می‌شوند. که از سه جنبه مفهومی، کارکردی و زیبا شناختی مورد بررسی قرار می‌گیرند (زمانی و همکاران، 31، 1388).

تصویر شماره 1: نمایش ترکیب رنگ گیاهان در باغ ایرانی ماخذ¹ : www.google.com

1- بازشناسی مفهومی گیاهان در باغ ایرانی

1-1 مفهوم معرفتی درخت در مبانی اسلامی

طبیعت، نخستین اسباب دنیوی تجلی ساحت الهی بر انسان است. در این میان کمتر چیزی که بتواند زودتر از درخت، اندیشه کمال را در ذهن آورد، زیرا درخت برای نیل به کمال رشد، امکان مکانی وزمانی داشته است، زیرا شاخه هایش به بیرون و بالا متوجه است، کمال آن بسته نیست، بلکه باز است. از این رو همواره در مبانی اسلامی به جنبه معنوی درختان توجه می‌شده است و علاوه بر آیات قرآن کریم، بسیاری از منابع معرفتی نیز این آفریده الهی را گرامی انگاشته‌اند. (زمانی و همکاران، همان).

1-2-1 مفهوم معنوی درخت در قرآن

در قرآن کریم در اکثر موارد از درخت با واژه "شجر" یاد شده است. واژه شجر در حقیقت به معنای هر چه از رویدنی‌ها که تنه دارد می‌باشد. علاوه بر این در قرآن از لفظ "شجر و تنازع" نیز استفاده شده است. چنان که در آیه 65 سوره مبارکه نساء می‌خوانیم: "فلا وربک لا یؤمنون حتی یحکموک فیما شجر بینهم ثم لا یجدوا فی انفسهم حرجا مما قضیت و یسلمو تسلیماً" نه چنین نیست قسم به خدای تو که اینان به حقیقت اهل ایمان نمی‌شوند مگر آنکه در خصومت و نزاعشان تنها تو را حاکم کنند و آنگاه به هر حکمی که کنی هیچ‌گونه اعتراضی در دل نداشته و کاملاً از دل و جان تسلیم فرمان تو باشند. در این مورد نیز کلمه "شجر" با معنای درخت قرابت دارد چرا که منازعه را از آن جهت مشاجره مینامند که سخن دو خصم مثل برگ و شاخه درخت را در هم می‌آمیزد. ولی به طور کلی واژه شجر با اشکال مختلف بارها در قرآن مورد استفاده قرار گرفته است که هر کدام بیان‌کننده صفات متنوع و ویژگی‌های مختلف آن می‌باشد. مثلاً در سوره یس در بحث بسیار مهم آفرینش و حیات باز پسین، خداوند پدید آمدن آتش را از درخت سبز به عنوان پدیده‌ای شگفت و عبرت‌آموز نقل می‌کند. امام فخر رازی می‌گوید: "آتش در دل درخت، هم‌هماند شعله حیات در پیکر انسان است و خداوند آفرینش آتش و ذکر آتش در درخت را به عنوان مقدمه‌ای برای آفرینش بزرگ خود بیان کرده است (بیستونی، 1386، 91) همچنین در آیه 30 سوره قصص می‌خوانیم "پس چون به آتش رسید، از جانب راست وادی در آن جایگاه مبارک، از آن درخت ندا آمد که: ای موسی، منم، منم، پروردگار جهانیان" (قصص، آیه

30) در ایه 20 سوره مومنون داریم: "از طور سینا درختی برمی آید که روغن ونان خورشی برای خوردگان است." (مؤمنون ایه، 20) موارد استفاده درخت در قرآن در سوره های مختلف متفاوت است.

تصاویر شماره 2 و 3: باغ پهلوان پور مهریز و شاهزاده ماهان

جدول زیر انواع نقش های درخت در قرآن را به همراه توصیف به کار گرفته در مورد آن و تطبیق آن با نمونه کالبدی در باغ ایرانی نشان می دهد.

انواع نمونه های درخت در قرآن	توصیف قرآنی	نام سوره و آیه	عنصر مربوط در باغ ایرانی
نقش درخت در زندگی پیامبران	شجره ممنوعه	بقره/۱۳۵، اعراف/۲۲-۱۹، طه/۱۲۰	درخت میوه (برخی از مفسرین درخت سیب و یا به دانسته اند).
	درخت هستی بخش برای حضرت یونس(ع)	صافات/۱۴۵	درخت میوه دار و سایه افکن
	درخت رسالت حضرت موسی	قصص/۳۰	نوعی درخت گرمسیری
	درخت خرما در وضع حمل حضرت مریم	مریم/۲۲-۲۵	نخل خرما
	بیعت مسلمانان با رسول اکرم در زیر درخت حدیبیه	فتح/۱۸	درخت سایه افکن
نقش درخت در نمایان کردن قدرت خداوند	اشاره به درختان باغ و بستان ها ، درخت زیتون و خرما و درختان کوهستانی به عنوان نشانه ای برای درک قدرت پروردگار	نمل/۶۰، نحل/۱۰، واقعه/۷۲، نحل/۶۸	درختان زیتون و خرما ، درختان گرمسیری و سردسیری
درخت تسبیح گوینده درگاه حق تعالی	تسبیح حقیقی و قالی درختان درگاه خداوند و سر به سجده نهادن درختان	الر حمن/۶، حج/۱۸	شامل تمامی انواع درختان
درخت و تمثیل در قرآن	تمثیل کلمه پاکیزه و کلمه کفر به درخت بریار و بی بار	ابراهیم/۲۶-۲۴، اسراء/۶۰	درختان میوه دار و غیر میوه دار
	تمثیل نور الهی به ستاره ای درخشان از درخت زیتون	نور/۳۵	درخت زیتون
درختان بهشتی	درخت طوبی	رعد/۲۹	درخت پر شاخ و برگ و سایه افکن
	درخت سدره المنتهی	تیم/۱۶-۱۴	درخت سدر سایه دار
درختان جهنمی	درخت سدر مخصود و طلح مخصود	واقعه/۲۹-۲۸	درخت سدر پر میوه و درختان موز پر برگ سایه دار
	درخت زقوم	واقعه/۵۲، صافات/۶۲، دخان/۴۳	سیاه درخت
درختان خاص نام برده شده در قرآن	درخت خرما	مجموعاً ۲۰ مرتبه در آیه های مختلف تکرار شده است	درخت خرما
	درخت انگور	مجموعاً ۱۱ مرتبه با معادل عربی "عنب" تکرار شده است.	درخت داربستی
	درخت انار	انعام/۹۹، انعام/۱۴۱، الر حمن/۶۸	درخت میوه
	درخت زیتون	انعام/۹۹، انعام/۱۴۱، نحل/۱۱، تین/۱، نور/۳۵، عبث/۳۹	درخت میوه
	درخت انجیر	تین/۱	درخت میوه
	درخت سدر پر میوه بی خار	واقعه/۲۸	درخت میوه
	درخت سدر بی بار	سیا/۱۶	درخت بی بار و غیر میوه دار

جدول شماره 1: جنبه معنوی درخت در قرآن کریم و تبلور آن در باغ ایرانی، ماخذ: (زمانی وهمکاران، 1388، 32)

1-2-2 درختان بهشتی

درختان و سایه آنها از زیباترین تعبیر بهشتی است که در باغ های ایرانی نیز دیده می شود که در این میان طوبی، سدره، سدر و طلح از جمله درختان بهشتی هستند که در قرآن توصیف شده اند. براین اساس گیاهان باغ های بهشتی که در مقام تمثیل در

باغ‌های ایرانی نیز به وفور یافت می‌شود، را می‌توان چنین بیان کرد: 1- گیاهان گرمسیری و سردسیری 2- گیاهان داربستی و غیر داربستی 3- گیاهان میوه‌دار و غیر میوه‌دار 4- گیاهان خودرو و غیر خودرو 5- گیاهان سایه‌دار و غیرسایه‌دار 6- گیاهان مشابه و غیر مشابه در سوره انعام آیه 1 نیز به دوگونه " گیاهان داربستی و " غیر داربستی " جنات معروشات " و غیر معروشات" اشاره شده است که تفسیر نمونه (مکارم، 1353-66، ج 6، 2) بدان اشاره دارد (انصاری و محمودی‌نژاد، 1386، 45). احترام و تقدیس درخت از دیرباز در ایران مطرح بوده است. ایرانیان قدیم همچنین معتقد به فرشته مقدسی بودند به نام (اورز) که صدمه زدن به گل و گیاه، موجب ناراحتی و خشم او می‌شد. شاید پناه بردن از گرمای جهنمی اقلیم خشک و سوزان به سایه طوبایی درخت، دلیلی بر این گرایش بوده است و به همین دلیل درختان کهن سال که نقش اساس در تنظیم اکوسیستم محیط داشتند مورد توجه و تقدیس قرار می‌گرفته‌اند (گودرزی سروش، 1392، 61). در این میان به برخی از درختان بهشتی اشاره می‌شود.

1-2-2-1 طوبی

تنها در سوره رعد آیه 290 کلمه " طوبی " به کار رفته است که از نظر لغوی به معنای فرح و چشم روشنی، زندگی پاک، دوام خیر و نظیر اینها آمده است. تفاسیر قرآن بر اساس روایتی از رسول اکرم طوبی را درختی در بهشت دانسته‌اند که ریشه‌اش در منزل رسول خدا (ص) است و هیچ منزلی در بهشت نیست، مگر آن که از آن درخت یک شاخه در آن خانه کشیده باشند.

1-2-2-2 سدره‌المنتهی

"سدره‌المنتهی" را تفاسیر قرآن درختی دانسته‌اند که بر بالای آسمان هفتم در اصل عرش و برگ آن بر سر عالمیان است. کثرت کاربرد عباراتی که در توصیف بهشت در قرآن آمده است، نشان از اعتقاد مردم ایندوران نسبت به بهشت و تصاویر آن دارد.

1-2-2-3 سدر مخضود و طلح منضود

در آیات 28 و 29 سوره واقعه از "سد مخضود (درختان سدر پر میوه بی‌خار) و طلح منضود" (درختان موزپر برگ سایه‌دار که میوه‌شان از پایین تا بالا روی هم چیده شده) نام برده است (انصاری، محمودی‌نژاد، 1386، 45).

تصاویر شماره 5 و 4: باغ دولت آباد

1-3 مفهوم معنوی درخت از منظر عرفانی - اسلامی

بنابر دیدگاه عارفان در باغ تمامی گیاهان خود را وقف ذکر خداوند و نماز گزاردن بر او کرده اند و از این لحاظ به فرشتگان می مانند که کارشان صرفاً حمد پروردگار است. جلال الدین رومی می گوید: "درختان در حال نماز گزاردنند و پرندگان آواز مناجات سر داده اند و بنفشه به سجده سر خم کرده است (بیستونی، 1386، 71). به نقل عارفان درختان دستان خود را به سوی آسمان می گشایند و از آنجا که برگ چنار همواره به دست انسان تشبیه شده است، این درخت را معمولاً پیش نماز گیاهان نماز گزار باغ دانسته اند. (عبد الله دفاع، 1386، 121) و در پائیز که درختان برگ هایشان را از دست می دهند و به حالت بی برگی می رسند، به عارف کاملی می مانند که بدون تعلقات بیرونی و دنیوی و در نتیجه بی غم و اندیشه و در حالت دعا و تضرع و با فقر مطلق در برابر خداوند ایستاده است. عارفان درخت را صورت مثالی و نماد تطور و نو شدگی می دانند. رشد مداوم نباتات نشانه تجدید حیات ادواری و یاد آور اسطوره بازگشت جاودانه به اصلی واحد است. در مبانی عرفانی هر یک از درختان به نوعی دارای نماد و نشانه خاص خود می باشد. از این رو باغ ایرانی، محیطی همواره سرسبز و مملو از نمادهایی است که مجموعه ای از اعتقادات را به آدمی یادآوری می کند.

تصاویر شماره 6 و 7: باغ فین کاشان

2- رویکرد زیبا شناختی گیاهان در باغ ایرانی

1-2 رویکرد زیبا شناختی و کارکردی درختان در باغ ایرانی

در باغ ایرانی کاشت تمامی درختان برای منظور و هدف مشخصی انجام می گرفت و هرگز به صورت اتفاقی و بی منطق نبود (Geographical, 1957, 11). درختان سایه افکن در دو طرف مسیرهای باغ قرار می گیرند، که بر مسیرهای محوری، با توجه به اهمیت آنها و با اتکا به نوع درخت سایه افکن تاکید می گذارند (لنچینسکی، 1387، 71). این درختان در مواقعی تنها یک نوع درخت می باشند، مانند چنار و مواقعی دو نوع مانند چنار و سرو. در اطراف باغ در جوار دیوار، مسیر حرکت وجود دارد، که در آنجا نیز درختان سایه افکن بی بار یا سایه افکن میوه دار مثل گردو، به طور ردیفی در کنار نهر قرار می گیرند. در محورهای فرعی که محور اصلی را به صورت قائم قطع کرده و مسیرهای بین کرت را تشکیل می دهند نیز درختان سایه افکن به طور ردیفی کاشته می شوند. در میان کرت، درختان میوه قرار می گرفته اند، که بر اساس انواع قابل رشد در اقلیم های مختلف تفاوت

می‌کردد. برای نمونه باغ دلگشای شیراز به غیر درختان سایه افکن اطراف مسیرها در کرت های خود، درختان نارنج دارد. که بوی دل انگیز آنها در بهار هنگامه می‌کند (بل، 1386-2، 124). در دو خیابان دو طرف کرت یا آب‌نما، برای کمک بیشتر به ایجاد سایه، گذرگاه‌های باغ را باریک تر انتخاب می‌نمودند تا سایه درختان دو طرف همه سطح گذرگاه را بپوشاند و به این دالان سرپوشیده از درختان می‌ساختند. همچنین زمانی سطح کرت ها به اندازه ای پایین تر از سطح راه های محوری قرار می‌گیرند که پیاده رو به راحتی می‌تواند از میوه درخت نزدیک محور استفاده کند. در باغ های ایرانی پیرامون استخر را با درختان نارون، افرا، مورد و ارغوان می‌پوشاند. بیدها را هم در جایی می‌کاشتند که آب زیاد باشد، ولیکن کنار استخر و حوض نمی‌کاشتند، زیرا لبه حوض را میشکست. در کنار گذرگاه و جوی آب درختان خزان دار و همیشه سبز را کنار یکدیگر می‌کاشتند. چرا که همواره سبزه‌ها نماد بیماری، جاودانگی، نیروی حیات جوانی، نیرومندی و نیروی زاد و ولد هستند. (حیدری، 1387، 48)

(تغییر شکلی که درختان چنار در چهار فصل سال از نظر رنگ و برگ ها و یا ریزش آنها دارند، در مجاورت درختان سرو و کاج که همواره برگ داشته و سبز رنگ هستند، تنوع زیادی در رنگ و طرح و حجم باغ ایرانی به وجود می‌آورد. تقریباً یک هزاره است که عرفا و شاعران فارسی گوی کمال تجلی الهی را در گل دیده اند. با این حال این گل الهی را هرگز نمی‌توان به درستی وصف کرد، شاعر تنها می‌تواند شرح هجران بلبل از گل را بسراید، تنها بلبل که دور از گل به سر می‌برد، می‌تواند کلماتی حاکی از ستایش و شوق بر زبان آورد، همچنان که نی پس از بریده شدن از نیستان او از سر می‌دهد. محمد اقبال فلسفه خود را بر اساس همین مفهوم پی ریزخته و بر این باور است که جدایی و فراق، انسان را به حرکت و او را قادر می‌سازد تا آوازی سوزناک سر دهد و زیبایی بیافریند، درست مانند بلبل که مشتاق رسیدن به گل است (عبدالله دفاع، 1386، 44) مولوی نیز به این مفهوم پی برده است: "بلبل ایشان که ارد او/ در درون خود گلشن دارد او (همان، 46). عارف عشق به معبود را در ورای گل‌ها و درختان، در سایه سرو باریک اندام و در سجده خاضعانه بنفشه کوچک می‌یابد. بسیاری از عارفان بیان کرده اند که چگونه هنگام شنیدن حمد و تسبیح گیاهان به شهود رسیده اند و این تسبیح مداوم پروردگار توسط طبیعت را در قالب حکایت و اشعاری با زیبایی تمام به تصویر کشیده اند. (زمانی و همکاران، همان)

تصاویر شماره 8 و 9: باغ چهلستون و باغ هشت‌بهشت اصفهان

2-2 رویکرد زیبا شناختی و کارکردی گل‌ها در باغ ایرانی

سازندگان باغ ایرانی، از بیهودگی پرهیز کرده، از گل‌ها استفاده منطقی داشتند و هیچگاه بدون دلیل چیزی را نمی‌کاشتند. ترکیب و ترتیب کاشتن گل‌ها در باغ ایرانی به صورت تجربی-عملی و تابع روابط و ضوابط و ناظر بر کارایی، پویایی و مقابله با ناسازگارهای محیطی بود و نیز زیبایی و چشم‌نوازی آنها در فصول مختلف در نظر گرفته می‌شد (Alexander, 2007, 121). جایگاه گل‌ها در باغ ایرانی پای درختان بود. به طور ویژه گلهایی کاشته می‌شد که خاصیتی داشته باشند، به طوری که هم از

عطر آنها استفاده میشد و هم از گلبرگ هایشان حلوا ومربا ... درست می کردند و برخی از آنها خاصیت طبی نیز داشت. در میان کرت فرا روی عمارت اصلی باغ، اگر استخر قرار نمی گرفت، گلستان بود. در باغ ایرانی همیشه سعی می شد که در گلستان همواره گل باشد (مک دونالد، 1387، 37). گل های تزئینی بیشتر در باغچه های جلو ساختمان و در محور ورودی و یا محور اصلی که متوجه کوشک بود، کاشته می شدند. در بعضی از باغ ها در میان کرت برای جلوگیری از هدر رفتن آب و مسائل دیگر اسپست می کاشتند. که نوعی یونجه است که تا هفت بار قابل درو می باشد، مفید، خوشبو، زیبا و اقتصادی است، نگهداری آن آسان بوده، ازت هوا را جذب و به خاک می دهد، دافع پشه و مگس بوده، زنبور عسل از گلپایش تغذیه می کند، در زمستان این گیاه را درو می کردند و به عنوان علوفه زمستانی دامها استفاده می کردند. در اوایل رشد، منظره چمن دارد و با رشد بیشتر در برابر باد موج می شود و زمانی که به گل می نشیند، بنفش خوشرنگی را بر متنی سبز می گستراند (لثچینسکی، 1387، 124).

نتیجه گیری

در نهایت می توان گفت نظام گیاهان در باغ ایرانی برگرفته از مبانی بهشت قرآنی است که در دو دسته درختان و گلها از دو دیدگاه مفهومی و زیباشناختی مورد بررسی قرار گرفت. جدول شماره 1 به توصیفات قرآنی و نمونه آنها در باغ ایرانی می پردازد.

پی نوشت:

منبع تصاویر www.google.com می باشد.

منابع

انصاری، محمودی نژاد، مجتبی، هادی، 1386، باغ ایرانی تمثیلی از بهشت با تاکید بر ارزش های باغ ایرانی دوران صفوی، هنرهای زیبا، ش 29.

پورجعفر، وثیق، محمدزضا، بهزاد، 1387، تصویرباغوعناصر منظر در قرآن با تاکید بر سورهالرحمن، باغ نظر، سال 5.

زمانی، احسان و همکاران، 1388، بازشناسی و تحلیل جایگاه عناصر موجود در باغ ایرانی با تاکید بر اصول دینی-آیینی، باغ نظر، ش 11.

گودرزی سروش،، مختاباد امرئی، محمد مهدی، سیدمصطفی، 1392، نمادگرایی باغ ایرانی در دروه اسلامی، هویت شهر، سال هفتم.